

МЕЖІ БЛИЗЬКОСХІДНОГО РЕГІОНУ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНИ

Досліджено питання походження терміна "Близький Схід" та його використання головними світовими державами (Великою Британією, США, СРСР) та Україною.

The article examines the issue of the origins of the term "Middle East" and its usage by the world's major powers (Great Britain, the USA and the Soviet Union) and Ukraine.

Завдяки британському та американському впливові у світовому політичному лексиконі закріпився термін "Середній Схід" (англ. "Middle East", фр. "Moyen-Orient", араб. "аль-Шарк аль-Аусат", тур. "Ortadoğu", перс. "Хавар-е м'яан-е", кит. "Жонг Донг").

Питання визначення меж Близькосхідного регіону певною мірою в українській історіографії вже піднімалося. Посол України в Єгипті А.Веселовський, розглядаючи район Східного Середземномор'я, вказує на відмінності в тлумаченні назви "Близький Схід" у Франції, Великій Британії, УРСР та США [1]. А.Веселовський зазначає, що слід переглянути розуміння Близького Сходу періоду УРСР, тобто "включати до нього країни, розташовані від Марокко до Ірану, Судан, але без Туреччини і Афганістану".

Доволі спірними є тези А.Веселовського про "традиційну англійську школу", зважаючи на суперечливу еволюцію назви регіону в Англії, та "сучасне американське географічне розуміння Близького Сходу", яке не збігається з географічним розумінням регіону Державного департаменту США. До того ж автор пропонує здійснити перегляд сприйняття меж Близького Сходу "відповідно до загальносвітових уявлень", нівелюючи таким чином відмінності між "французькою економічною географією", "традиційною англійською школою" та "американським географічним розумінням".

В Україні іноді в наукових роботах та офіційних документах доволіно використовуються терміни "Близький Схід", "Перська затока", що подекуди може призвести до різного тлумачення інформації, що подається [2; 3, с. 46–51].

Метою статті є завдання дослідити етимологію та використання термінів "Близький Схід" і "Середній Схід" у контексті політики держав, що мали визначальний вплив у регіоні протягом ХХ ст.; визначити межі регіону Близького Сходу з погляду зовнішньополітичних пріоритетів України.

В Україні, за інерцією від СРСР, на офіційному рівні використовується визначення "Близький та Середній Схід". Для СРСР така назва була логічною, адже цим терміном позначались території, розташовані вздовж південного та південно-західного кордонів СРСР і де пересікалися інтереси двох наддержав. В умовах українських реалій необхідно обґрунтувати включення деяких країн у певну політико-географічну єдність, щоб виділити базові засади національної політики щодо цих країн з погляду національних інтересів та специфіки міжнародних відносин. Нині важко говорити про активну політику України на Близькому Сході, але в нашій країні поступово зростає усвідомлення необхідності активізації відносин з регіоном, а тому постає природна потреба в концептуальному забезпеченні цих відносин, зокрема, в плані визначення суб'єктивного українського підходу до тлумачення назви регіону.

Історія питання свідчить про те, що терміни для позначення близькосхідного регіону завжди були європоцентричними. Починаючи з перших часів Римської імперії в свідомості європейців чітко закріпився поділ світу на Захід і Схід. Римляни називали Сходом територію та народи, розташовані за крайніми східними кордонами Імперії, причому в міру поглинання окремих східних територій Римом, вони переставали розглядатися як "Схід" і ставали "Заходом" [4, с. XXVII]. З XIV ст. для Європи "Схід" взагалі починався там, де починались володіння Османської імперії. Епоха Великих географічних відкриттів привела до виокремлення європейцями Далекого Сходу, під яким розуміли Китай, Японію, Малайзію. А наприкінці XIX ст. в Європі виокремлювали два "східних питання" – далекосхідне, викликане японсько-китайською

війною, та близькосхідне, пов'язане з внутрішніми кризами в Османській імперії.

У 1902 р. вийшла друком книга з географії "Близький Схід" ("The Nearer East") англійського археолога Д.Хогарта. До складу Близького Сходу Д.Хогарт включив Албанію, Македонію, південь Сербії, Болгарію, Грецію, Єгипет, усі Османські володіння в Азії, включно з Аравійським півостровом та двома третинами Ірану зі смугою пустелі та гір між Каспійським морем та Індійським океаном.

Автором терміна "Середній Схід" ("Middle East") тривалий час вважався Альфред Мехен, американський морський офіцер і геополітик. А.Мехен вжив цей термін у статті "Перська затока та міжнародні відносини", опублікованій у часопису "National Review" (Лондон) у вересні 1902 р. А.Мехен розглядав англо-російські змагання в Азії та німецький проект будівництва залізниці Берлін – Багдад; вважав необхідним об'єднати зусилля Британії та Німеччини для витіснення Росії з регіону. Зокрема, він рекомендував заснування британських військово-морських баз у районі Перської затоки, проте не визначив чіткі межі свого "Середнього Сходу". У цілому термін стосувався Перської затоки – простору, що відіграв ключову роль в обороні частини морського шляху від Суецького каналу до Сінгапуру [5, с. 667].

Однак, як свідчить американський дослідник К.Коппс [6, с. 95–98], термін "Середній Схід" був уперше використаний британським генералом Т.Гордоном у статті "Проблема Середнього Сходу", опублікованій в англійському часопису "Nineteenth Century" у 1900 р. У статті Т.Гордон аналізував проблеми оборони Індії у зв'язку з територіями Персії та Афганістану, які він і назвав цим терміном. Більше того, як випливає з манери викладу Т.Гордона, він не вдумував сам термін (про що, наприклад, говорив про себе А.Мехен, який раніше не зустрічав у вжитку цей термін і не був знайомий із статтею Т.Гордона). К.Коппс доходить висновку, що на момент виходу статті генерала Т.Гордона "Середній Схід" був доволі поширеною назвою для позначення підступів до Індії, але саме він уперше використав цей термін у друкованому джерелі.

Популяризації терміна "Середній Схід" сприяла серія статей у лондонській газеті "Таймс" у 1902 р. під назвою "Середньосхідне питання" ("The Middle East Question") [5, с. 667–668]. Автор статей, перша з яких вийшла через кілька тижнів після публікації А.Мехена, – В.Чіроль – зазначав, що запозичив цю назву саме в А.Мехена і розумів під Середнім Сходом західні та північні підступи до Індії, тобто він поширив мехенівське "морське" тлумачення Середнього Сходу на великий сухопутний простір. Під "підступами до Індії" В.Чіроль розумів Персію, Перську затоку, Ірак, східне узбережжя Аравійського півострова, Афганістан і Тибет. У книзі "Середньосхідне питання, або Деякі політичні проблеми оборони Індії" В.Чіроль визначає Середній Схід як "ті райони Азії, які простягаються до кордонів Індії або контролюють підступи до Індії, і які відповідно пов'язані з проблемами політичної та військової оборони Індії".

У результаті балканських воєн 1912–1913 рр. та Першої світової війни Туреччина – серцевина тодішнього Близького Сходу – втратила більшість європейських володінь та арабські території. Британія отримала мандат на Палестину, Трансйорданію та Ірак. Для Британії ці колишні турецькі землі почали означати власне підступи до Індії, таким чином, "Середній Схід" почав перекривати "Близький Схід" у цих районах.

Почалась плутанина з назвами і на офіційному рівні. У 1920 р. Королівське географічне товариство вирішило, що "Близький Схід" означає лише Балкани, а "Середній Схід" становить територію від Босфору до східних кордонів Індії [5, с. 668]. Проте в 1921 р. Держсекретар у справах колоній Уїнстон Черчилль заснував у Міністерстві колоній Відділ Середнього Сходу (Middle Eastern Department), який мав займатися лише Палестиною, Сінаєм, Аравійським півостровом та Суецьким каналом [7, с. 119].

Напередодні Другої світової війни британське керівництво сформувало підрозділ Королівських військово-повітряних сил – Командування Середнього Сходу (Middle East Command) зі штаб-квартирою в Каїрі, до сфери відповідальності якого належали вже Єгипет, Судан та Кенія. У випадку війни Командування мало відповідати також за Палестину, Трансйорданію, Ірак, Аден та Мальту. У 1941–1942 рр. Командування Середнього Сходу відповідало за Ефіопію, Сомалі, Еритрею, Лівію, Грецію, Крит, Ірак та Іран [5, с. 669]. В умовах війни це привело до широкого використання терміна "Середній Схід" щодо цих територій.

Після війни було здійснено низку спроб з боку англійських парламентарів припинити тенденцію "розширення" Середнього Сходу та відновити назву "Близький Схід", однак уряд Британії утримувався від зміни діючої термінології, мотивуючи це тим, що термін "Середній Схід" для позначення "арабського світу та деяких сусідніх країн" видається зручним і немає причин порушувати прийняту практику. У 1946 р. прем'єр-міністр Великої Британії К.Еттли визначив Середній Схід як "принаймні територія Єгипту, Палестини, Кіренаїки, Сирії та Лівану, Трансйорданії, Іраку та Аравійського півострова, а також, здебільшого, Персії та Туреччини". У 1951 р. британські урядовці віднесли до Середнього Сходу Єгипет, Туреччину, Ірак, Іран, Сирію, Ліван, Йорданію, Ізраїль, Саудівську Аравію, Договірний Оман, Кувейт, Бахрейн, Катар, Маскат, Аденський протекторат і Ємен [5, с. 672].

У Сполучених Штатах тривалий час дотримувалися традиційного поділу на три Сходи, зокрема, в 50-х рр. деякі авторитетні картографічні видання зображували "Близький Схід" від західного кордону Єгипту до східного кордону Ірану, а "Середній Схід" – від західного кордону Афганістану до східного кордону Бірми [5, с. 673].

Уперше проблема визначення меж Середнього Сходу постала перед керівництвом США наприкінці 50-х рр., коли ухвалювалась "доктрина Ейзенхауера" і відбулись ліванська криза (1957–1958) й революція в Іраку (1958). Резолюція Конгресу про надання військової та економічної допомоги країнам у "регіоні Середнього Сходу" ("the general area of the Middle East") пройшла з наступним визначенням Державного секретаря Даллеса: "територія, що простягається від та включає Лівію на заході та Пакистан на сході, Туреччину на півночі та Аравійський півострів на півдні", а також Судан та Ефіопію. Але в серпні 1958 р., коли Д.Ейзенхауер на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН під час виступу згадував лише про "Близький Схід", Держдепартамент пояснив, що "Близький Схід" та "Середній Схід" є взаємозамінними термінами для позначення території, що включає Єгипет, Сирію, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Ірак, Саудівську Аравію та монархії Перської затоки [5, с. 665]. А в телеграмі Держдепартаменту Посольству США в Лівані від 6 січня 1964 р. зазначалось, між іншим, що визначення Середнього Сходу включає Іран, але виключає Лівію [8].

Невизначеність щодо термінології спостерігається в Держдепартаменті й сьогодні. Відповідний територіальний підрозділ Держдепартаменту називається Бюро близькосхідних справ (Bureau of Near Eastern Affairs). До сфери відповідальності Бюро належать Марокко, Алжир, Туніс, Лівія, Єгипет, Ізраїль, Ліван, Сирія, Йорданія, Ірак, Іран, Саудівська Аравія, Кувейт, Бахрейн, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Оман та Ємен. У той же час дуже часто вживається й термін "Середній Схід" [9].

Арабські дослідники, у свою чергу, критикують термін "Середній Схід" з таких причин:

□ термін не стосується географічного району. Це політичний термін з погляду його створення та використання;

□ термін не впливає з природи регіону або його політичних, культурних, цивілізаційних і демографічних характеристик, оскільки "середній" передбачає серединність стосовно чогось;

□ термін розриває арабський світ як окрему одиницю, оскільки завжди включав неарабські держави [10].

Радянський дослідник О.А.Колобов, критикуючи схильність США розширено тлумачити Близький Схід, протиставляв цьому використання терміна в СРСР, де Близький Схід, Середній Схід, Північна Африка – чітко фіксовані та науково осмислені радянськими істориками та економістами поняття [11]. Проте радянський підхід теж відзначався певною невизначеністю, оскільки відповідні поняття в різний час означали не одне й те саме. Для соціалістичної країни регіональний підхід узагалі був неприродним, адже соціалістична зовнішня політика ґрунтувалась на класовому підході. Сталін у 1932 р. писав, що немає більше єдиного Сходу, є принаймні три категорії колоніальних та залежних країн Сходу, залежно від чисельності пролетаріату та рівня промислового розвитку [12, с. 7].

Тим не менше, практичні задачі розвитку відносин, передусім зовнішньоекономічних, спонукали укладачів економічного довідника "Країни Сходу" (1934) визначити регіон, виходячи здебільшого з географічних міркувань, а не з позиції спільності соціально-економічного устрою. У передмові зазначалось, що підбір країн для висвітлення в довіднику здійснювався відповідно до актуальних зовнішньоекономічних інтересів СРСР, які на той час були особливо чітко артикульовані стосовно "країн Червономорського басейну", а тому до Близького Сходу було включено країни північно-східної Африки [12, с. 6–8].

Український сходовознавець Антін Синявський у статті "УСРР та Близький Схід в світлі геополітики" (1927) розглядав геополітичні аспекти відносин між країнами Близького Сходу та Україною – економічною одиницею в складі Радянського Союзу. Автор виходив з позиції, що об'єктивні передумови спонукають до розвитку відносин між Україною та Близьким Сходом; розвиток економічних зв'язків розв'язував би задачу союзного значення. А.Синявський наводить статистичну таблицю, що показує, які країни тоді сприймалися в Україні як близькосхідні: Туреччина, Греція, Болгарія, Албанія, Югославія, Румунія, Бессарабія, Персія, Сирія, Палестина, Єгипет [13, с. 196].

Згідно з одним із тлумачень регіону в Радянському Союзі, Близький та Середній Схід – це район, що включає арабські країни, Іран, Туреччину, Афганістан та Пакистан [14]. Іноді окремо використовувався термін "Середній Схід", до якого відносили Іран, Афганістан та Пакистан [15]. У київському довіднику 1990 р. "Країни Близького Сходу" термін вживається для позначення регіону, що простягається від Єгипту на заході до Іраку на сході, і від Туреччини на півночі до країн Аравійського півострова [16].

Нині в Росії визнають, що вона "далека від того, щоб проводити активну політику в регіоні арабського світу та на Близькому Сході" [17, с. 38]. У Концепції зовнішньої політики Росії 2000 р. не зустрічається термін "Близький та Середній Схід", натомість до "Близького Сходу, відносять Перську затоку та Північну Африку. Щодо країн "радянського Середнього Сходу", то в Концепції відзначається важливість подальшого розвитку відносин з Іраном, Афганістан згадується в контексті забезпечення безпеки південних кордонів Росії, а Пакистан пов'язується з Індією в контексті непоширення ядерної зброї [18].

В Україні офіційно до Близького та Середнього Сходу відносять Лівію, Єгипет, Ізраїль, Палестинську Автономію, Ліван, Сирію, Ірак, Іран, Афганістан, Саудівську Аравію, Ємен, Йорданію, Оман, Ємен, Кувейт, Бахрейн, Катар, ОАЕ. З 24 вересня 2001 р. в Україні Указом Президента запроваджено інститут Повноваженого представника України на Близькому та Середньому Сході та призначено на цю посаду Віктора Нагайчука. З 18 лютого 2003 р. цю посаду обіймає Євген Микитенко [19].

Можна виділити такі вихідні позиції визначення меж регіону в контексті зовнішньополітичних пріоритетів України: 1) системність, врахування специфіки міжнародних зв'язків і зовнішньополітичної орієнтації певної країни, що включається або виключається з поняття "Ближній Схід", 2) врахування економічних і політичних інтересів України в регіоні. Застосовуємо цей підхід до розгляду "спірних країн" – тих, які за певних обставин включаються або виключаються з переліку близькосхідних країн. До них можна віднести Афганістан, Туреччину, Судан, країни Магрибу.

Щодо Туреччини, то, на нашу думку, ця країна цілком обґрунтовано не належить в Україні на офіційному рівні до країн Близького Сходу, оскільки Туреччина – морський сусід України, з яким у нас давня історія відносин. Відповідно, Україна дотримується інших підходів у відносинах з Туреччиною: нині Туреччина сприймається як держава – кандидат на членство в ЄС, учасник чорноморського інтеграційного процесу, країна Чорноморсько-Каспійського регіону.

Що стосується Афганістану, то він займає певне проміжне місце між кількома регіонами. За словами російського посла в цій країні Михайла Конаровського, Афганістан "пов'язує Середній Схід і Південну Азію – із заходу на схід, і Центрально-Азійський субрегіон з Індійським океаном – з півночі на південь" [20]. Тобто за різних обставин ця країна може належати як до Близького та Середнього Сходу, так і до Центральної чи Південної Азії. Віднесення Афганістану до регіону Південної Азії аргументується тим, що протягом 80–90-х рр. XX ст. ситуацію в Афганістані визначали сили, пов'язані з Пакистаном (який в Україні відносять до Південної Азії). Реалії української зовнішньої політики свідчать про суперечливі підходи щодо Афганістану. З одного боку, ця країна входила до компетенції вже згаданого Повноваженого представника України на Близькому та Середньому Сході, а з іншого боку, послом за сумісництвом в Афганістані є посол України в Узбекистані – державі Центральної Азії.[21] Сам український посол в Афганістані А.Касьяненко вважає, що ця держава належить до регіону Центральної Азії, причому з об'єктивних причин формування "системної регіональної цілісності"[22, с. 13–19].

Держави Північно-Західної Африки (Магрибу) – Алжир, Туніс, Марокко – можна також розглядати як близькосхідні з огляду на такі обставини: 1) належність цих країн до арабського світу, 2) у відносинах України з цими країнами важливу роль відіграє питання близькосхідного врегулювання, 3) ці країни мають особливі відносини з ЄС та НАТО, що зближує їх у міжнародно-політичному плані з Україною, яка теж розбудовує тісні зв'язки з євроатлантичними структурами, 4) структура народного господарства країн Магрибу подібна до інших близькосхідних економік, 5) транспортна доступність цих країн для України морськими шляхами.

Як вже зазначалось, А.Веселовський пропонує включати до Близького Сходу Судан та Мавританію. Зважаючи на історичні та релігійні фактори, що пов'язують Судан і Мавританію з країнами Близького Сходу, а також на їхню

належність до арабо-мусульманської спільноти, членство Мавританії в Союзі Арабського Магрибу, видається доцільним віднесення цих країн до близькосхідного регіону. Однак, на нашу думку, таке розширення Близькосхідного регіону потребує більшої аргументації, у тому числі й з погляду зовнішньополітичних пріоритетів України.

Таким чином, головним критерієм тлумачення термінів "Ближній Схід" та "Середній Схід" протягом минулого століття були стратегічні інтереси великих держав – Великої Британії, США та СРСР. На початку ХХ ст. використання цих назв слугувало для позначення проблемних питань оборони Індії (Середній Схід) та питань безпеки володінь Османської імперії (Ближній Схід). Згодом терміни трактувалися так, як це було зручно на даний момент, і кожного разу використання цих понять потребувало додаткового уточнення їхнього змісту.

Таке ситуативне використання терміна "Ближній Схід" не обов'язково було негативним явищем для зовнішньої політики певної держави. Так, у випадку з "доктриною Ейзенхауера", США потребували найширшого визначення регіону для свободи дій у більшій кількості країн.

Так само і в зовнішній політиці України визначення меж близькосхідного регіону потребує обґрунтування з позицій інтересів України в регіоні. Однак можливі ситуаційні відхилення від усталеного визначення регіону, залежно від змін міжнародно-політичної ситуації в регіоні або українських зовнішньополітичних пріоритетів.

1. Веселовський А. Енергетичні перспективи Східного Середземномор'я // Нафтова і газова промисловість. – 2003. – № 2. – С. 3–18. 2. Указ Президента України № 250/2003 від 21.03.03 // База "Законодавство України" <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. 3. Швед В.О. Исламский чинник та забезпечення національних інтересів України // Стратегічна панорама. – 2002. 4. Страны Востока. Экономический справочник. – М., 1929. 5. Davison R.H. Where Is The Middle East? // Foreign Affairs. – 1960. – Vol. 38, № 4. 6. Koppes C. Captain Mahan, General Gordon, and the Origins of the Term 'Middle East' // Middle Eastern Studies. – 1976. – № 12. 7. Djallil M.R., Kellner Th. Moyen-Orient, Caucase et Asie centrale: des concepts géopolitiques à construire et à reconstruire? // Central Asian Survey. – 2000. – №19. 8. Foreign Relations of the United States: 1964-1968, Vol. XXI. Near East Region. – Washington // http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxi/a.html. 9. Стопінка Бюро на сайті Держдепартаменту // <<http://www.state.gov/p/nea/>>. 10. Bilgin P. Inventing Middle East? The Making of Regions through Security Discourses. – The fourth Nordic Conference on Middle Eastern Studies: The Middle East in Globalizing World. – Oslo, 1998. – 13-16 August. 11. Колобов О.А. Механизм формирования политики Соединенных Штатов Америки по отношению к Израилю и арабским странам в 1947-1985 гг.: Дис. ... д-ра ист. наук. – Горький, 1986. – С. 53. 12. Страны Востока. Экономический справочник. Т.1: Ближний Восток. – М., 1934. 13. УСРР та Близький Схід в світлі геополітики (Проблема торговельних зв'язків) / Синявський А. Вибрані тв. – К., 1993. 14. Ближний и Средний Восток. – М., 1973. 15. Страны Среднего Востока (история, экономика, культура). – М., 1980. 16. Страны Востока: Справочник / Рук. авт. кол. И.Ф.Черников. – К., 1990. 17. Косач Г., Мелкумян Е. Ближний Восток в российской внешней политике // Мировая экономика и междунар. отношения. – 2002. – № 9. 18. Концепция внешней политики Российской Федерации // <<http://www.in.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272bfa34209743256c630042d1aa?d86620b371b0cf7432569fb004872a7?OpenDocument>>. 19. Укази Президента України № 894/2001 від 24.09.01, № 136/2003 від 18.02.03 // База "Законодавство України" <<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>>. 20. Время новостей. – 2002. – 29 апр. 21. Кім В. Афганська ніша // Дзеркало тижня. – 2002. – 16-22 лист. 22. Касьяненко А. Центрально-Азія – регіон перспектив // Політика і час. – 2004. – №7–8.

Надійшла до редколегії 26.11.04

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

О.І. Рогач, д-р екон. наук

ТЕОРІЯ ІНТЕРНАЛІЗАЦІЇ

Проаналізовано одну із сучасних теорій міжнародного виробництва, яка розглядає виникнення й функціонування транснаціональних корпорацій з погляду промислової організації та ефективності внутрішньокорпоративних виробничих зв'язків.

The article analyses of one of the modern theories of international production which explores emerging and operation of transnational corporations in the light of industrial organization and efficiency of inter-corporate production links.

Однією із визнаних у 80–90-ті рр. ХХ ст. теорій транснаціональних фірм стала теорія інтерналізації. Вона акцентує увагу на аналізі міжнародного виробництва ТНК з позицій дослідження ефективності операцій

(трансакцій) між окремими виробничими одиницями. Хоча цей підхід базується, як і у неокласиків, на дослідженні процесу обміну, його важливим компонентом

© О.І. Рогач, 2005